

HANNA RUBINKOWSKA-ANIOL
Uniwersytet Warszawski

TAMY I ZBIORNIKI WODNE W ETIOPII JAKO ELEMENT POLITYKI HAJLE SYLLASJE I

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie znaczenia budowy tam i zbiorników wodnych w polityce ostatniego Cesarza Etiopii Hajle Syllasje I, zwłaszcza propagandowego wymiaru tej działalności. Artykuł ukazuje działania cesarza w szerszym historycznym kontekście, nawiązując również do kolejnych okresów po upadku Cesarstwa, przez co stara się dowieść ciągłości znaczenia problemu wykorzystania wody w etiopskiej polityce. Jako podstawowe źródło wykorzystane zostało wydawane za panowania Hajle Syllasje czasopismo „Ethiopia Observer”, które promowało pozytywny obraz zmian zachodzących w tym okresie w Etiopii.

Słowa kluczowe: Hajle Syllasje I, Etiopia, tamy, propaganda, woda

Dams and water reservoirs in Ethiopia as an element of Haile Sillasje I's politics

Abstract

The aim of the article is to present the importance of building dams and water reservoirs in the politics of the last Emperor of Ethiopia, Haile Sillasje I. The article concentrates on the propaganda aspect of this activity. The article presents the problem in a broader historical context, also referring to the periods after the fall of the Empire, thus trying to prove the continuity of the importance of the problem of water in Ethiopian politics. The main source used is “Ethiopian Observer”, published during Haile Sillasje’s reign, which promoted a positive image of the changes taking place in Ethiopia during this period.

Key words: Haile Sillasje I, Ethiopia, dams, propaganda, water

1. Uwagi wstępne

Na przestrzeni dziejów kwestie dotyczące wody miały ogromne znaczenie dla historii sprawowania rządów w Etiopii. Najbardziej spektakularny jest przykład wykorzystania Nilu w polityce etiopskich władców, przede wszystkim w stosunku do Egiptu, ale inne rzeki również odgrywały pod tym względem niebagatelną rolę. Dla politycznego wykorzystania kwestii wód w Etiopii istotne jest, że hydrologiczna sytuacja w tym kraju – biorąc pod uwagę warunki afrykańskie – jest dobra, opady deszczu są stosunkowo duże, a przez etiopskie tereny przepływa wiele rzek. Znaczna ich część to rzeki okresowe, ale – co ważne dla kontroli nad zasobami wodnymi – mają one swoje źródła w Etiopii, nie poza jej granicami. Wyżyna Abisyńska jest jednym z tych obszarów w Afryce, z których rzeki wypływają, a cały obszar Rogu Afryki i dorzecza Nilu w dużym stopniu zasilany jest właśnie przez wody mające swoje źródła w tym rejonie (Müller-Mahn i Million Gebreyes 2019: 1)¹.

Z gór zachodniej Etiopii wypływa Abbaj (Abbay), zwany też Nilem Błękitnym. Wraz z dopływami: Atbara i Tekkezie, pod względem zasilania w wodę i związków mineralnych wykorzystywanych pod uprawę terenów zalewowych w Egipcie jest jednym z najważniejszych dopływów Nilu. Etiopia dostarcza do Nilu około 80% wody, sama wykorzystując jej stosunkowo niewiele (Kliot 1994: 66).

Wykorzystanie wód Abbaju, a także budowa tamy GERD² na pograniczu Etiopii i Sudanu, są obecnie przyczyną sporu pomiędzy państwami w północno-wschodniej Afryce³. Jednak groźby ograniczenia wód zasilających Nil wykorzystywane były w dyplomacji władców etiopskich także w przeszłości, z narzędzia tego korzystał między innymi cesarz Dawid II (rządził w latach 1379–1413) w okresie wojen z sąsiadującymi z Etiopią sultanatami muzułmańskimi. Etiopczycy często do dziś powtarzają, że w odległych czasach posiadali umiejętność zawrócenie biegu Nilu tak, by zamiast do Morza Śródziemnego jego wody uchodziły do Morza Czerwonego. Wedle innych wierzeń cesarz Lalibela (rządził w latach 1181–1221) posunął się nawet do wykopania tunelu przy ujściu Abbaju do Nilu, by wody rzeki ginęły w piaskach pustyni, a przez to nie były wykorzystywane przez muzułmanów (Smidt 2007: 1178n). Inny przykład na to, jak mocno Etiopia związana jest z Nilem to

¹ Ogólne informacje dotyczące sytuacji związanej z wodą, zbiornikami wodnymi i dorzeczami w: Mekonnen Ermias 2019.

² Budowa tamy GERD, czyli Grand Ethiopian Renaissance Dam, została zapoczątkowana w 2011 r., a ukończona w 2020. Początkowo projekt budowy tamy nosił nazwę „Project X”, następnie „Grand Millenium Nile Dam Project”, w kwietniu 2011 r. otrzymał obecną nazwę. Jest to największa tama i zbiornik wody w Afryce, a skutki jakie przyniesie powstanie tej konstrukcji i jej eksploatacja są trudne do przewidzenia i szeroko dyskutowane (na temat propagandowego i ideologicznego znaczenia tamy por.: Rubinkowska-Anioł 2018: 118; na temat politycznych i ekonomicznych powodów wybudowania tamy por.: Verhoeven 2015: 236–248).

³ Por.: International Crisis Group 2021.

list, który w 1456 r. papież Kalikst III napisał do cesarza Etiopii Zera Jaykoba w nadziei na nawiązanie stosunków, których wynikiem byłaby unia przeciw muzułmanom. W liście tym zachwalał nie tylko armię pozostającą na rozkazach etiopskiego władcy, ale także wspominał rzekę Nil, nad którą cesarz miałby panować (Krebs 2019: 246, za: Charissimo in Christo... 2005).

W jednym z numerów wydawanego za panowania Hajle Syllasjego czasopisma „Ethiopia Observer” znajdujemy przykład typowego dla etiopskiego postrzegania spojrzenia na rolę rzek wypływających z Etiopii. Wiodącym tematem numeru jest erytrejskie wybrzeże oraz wybudowana w latach pięćdziesiątych tama w Zuli. Sylvia Pankhurst⁴, ówczesna redaktorka naczelna pisma, w opublikowanym tam artykule pisała: „Nil, najbardziej znana rzeka Afryki, rzeczywiste życie Egiptu, nigdy by tam nie dopłynęła bez tego, czego dostarczają jej wody Etiopii. Sobat i Abbaj zwany Nilem Błękitnym, dostarczają sześć siódmych rzeki, która dociera do Egiptu, bez nich Nil skończyłby jako zamulone jezioro. Wielowiekowa cywilizacja Egiptu wraz z jej bezustannie zadziwiającymi sztuką i tajemnicami, które ciągle zajmują badaczy i naukowców, nigdy by nie powstała”⁵ (Pankhurst 1959: 238).

Nie tylko jednak Nil i sposób wykorzystania toczonych przez tę rzekę wód były i są istotne dla Etiopii – jej ekosystemu, życia mieszkańców, kwestii społecznych i politycznych. Gospodarowanie zasobami wodnymi – zarówno w celu irygacji, jak

⁴ Sylvia Pankhurst (1882–1960) była brytyjską sufrażystką, socjalistką, działaczką antyfaszystowską i antyimperialistyczną, córką znanych działaczy o prawa kobiet – Richarda i Emmeline. W 1935 r., kiedy Włosi zaatakowali Etiopię, Sylvia Pankhurst zaangażowała się w organizowanie wsparcia dla Cesarstwa, które padło ofiarą faszystowskiego agresora, przede wszystkim pisała o sytuacji w Etiopii dla brytyjskiej i międzynarodowej prasy. W czasie włoskiej okupacji Etiopii (1936–1941) nawiązała kontakt z Hajle Syllasje, który przebywał wówczas na uchodźstwie w Bath. Do śmierci Sylwii Pankhurst, ona i cesarz Hajle Syllasje pozostali bliskimi współpracownikami. W 1936 r. Pankhurst rozpoczęła wydawanie tygodnika „New Times and Ethiopian News”, który ukazywał się przez kolejne dwadzieścia lat. Po wyzwoleniu Etiopii przez wojska brytyjskie spod włoskiej okupacji Sylvia Pankhurst działała jako przeciwniczka głoszonej przez Wielką Brytanię propozycji podziału Etiopii i pozostawienia jej, lub jej niektórych ziem (np. zamieszkanego przez Somalijczyków Ogadenu), pod brytyjskim protektoratem. Opowiadała się natomiast, co było zgodne z zamierzeniami Hajle Syllasjego, za pełnym przyłączeniem Erytrei do Etiopii. W 1955 r. ukazała się jej książka poświęcona kulturze chrześcijańskiej Etiopii „Ethiopia: A Cultural History”. Sylvia Pankhurst, wraz ze swoim synem Richardem, uznanym później za „ojca współczesnej etiopistyki” przeprowadziła się do Etiopii w 1956 r. i wówczas zaczęła wydawać miesięcznik „Ethiopia Observer”, który zastąpił „New Times and Ethiopian News”. Jej działalność była ogromnie ceniona przez cesarza, a sama Pankhurst pozostała postacią ogólnie znaną i szanowaną w Etiopii. Miejsce jej spoczynku na cmentarzu przy katedrze św. Trójcy w Addis Abebie świadczy również o jej znaczeniu. Kolejne pokolenia Pankhurstów zwane w Etiopii „klanem Pankhurstów”, zajmują się naukowo etiopistyką i w dalszym ciągu aktywnie uczestniczą w etiopskim życiu społeczno-politycznym. Obecnie seniorem rodziny Pankhurstów jest wnuk Sylwii, a syn Richarda i Rity, prof. Alula Pankhurst, uznany antropolog związany z Uniwersytetem w Addis Abebie. Na temat Sylwii Pankhurst między innymi: Davis 2010; Pankhurst 2013.

⁵ Wszystkie przytoczone w artykule tłumaczenia na polski zostały dokonane przez autorkę.

i pozyskania energii – w XX i XXI w. stało się dla Etiopczyków ogromnie ważną kwestią. Poza rzeczywistą rolę, tamy były i są wykorzystywane w propagandzie sukcesu – dowodzą nowoczesności państwa i umiejętnego korzystania z odnawialnych zasobów naturalnych. Są przedstawiane jako gwarancja możliwości radykalnego podniesienia poziomu życia. Z drugiej jednak strony, z budową tam za każdym razem związane są poważne konflikty interesów i dyskusje, czy korzyści płynące z takich inwestycji przeważają nad stratami, z których najważniejsze to degradacja środowiska naturalnego i destrukcyjny wpływ na życie ludzi zamieszkujących tereny przeznaczone pod zbiorniki oraz z nimi sąsiadujące. Przykładem może być niedawna budowa tam na rzece Omo na południu Etiopii, która związana była z działaniami często określanymi jako łamanie praw człowieka (Dębowska 2019).

Tematem niniejszego artykułu jest polityka dotycząca budowy tam i wykorzystania wód etiopskich rzek zainicjowana i prowadzona przez cesarza Hajle Syllasje I (jako regent uczestniczył we władzy od 1916 r., jako cesarz rządził w latach 1930–1974). Cesarz, prócz wielu innych działań, które w założeniu miały uczynić z Etiopii państwo zamożne i liczące się na arenie międzynarodowej, prowadził także przemyślaną i konsekwentną politykę dotyczącą zagospodarowania i wykorzystania etiopskich rzek. Polityka ta, pomimo radykalnych zmian w ustroju państwowym, ze zmiennym zaangażowaniem kontynuowana była w kolejnych dekadach przez następne rządy i ich przywódców. W dużym stopniu i z jeszcze większym nakładem sił i środków, kontynuowana jest i dzisiaj. Dowodzi tego przedstawiona w ostatniej części artykułu garść informacji na temat polityki dotyczącej wody prowadzonej przez sprawujących władzę w Etiopii po 1991 r. Działania ostatniego Cesarza Etiopii nie były ewenementem w historii państwa, odzwierciedlały aktualne do dzisiaj spojrzenie Etiopczyków i ich przywódców na potencjał, jaki posiada ich kraj i jego zasoby.

Pierwszym z przywódców ery po upadku Cesarstwa był Mengystu Hajle Marjam, który stał na czele Dergu (po amharsku: „komitet”) sprawującego rządu w Etiopii od wybuchu rewolucji w 1974 r. do roku 1991. Kolejny okres to rządy Etiopskiego Ludowo-Rewolucyjnego Frontu Demokratycznego (EPRDF⁶) pod przywództwem Melesa Zenawiego, który przejął władzę w 1991 r. Meles Zenawi zmarł w 2012 r., a EPRDF utrzymał się u władzy do 2019 r. Od 2018 r. w Etiopii władzę sprawuje Abiy Ahmed, a EPRDF został przez niego rozwiązany 1 grudnia 2019 r. i zastąpiony przez Partię Dobrobytu (Prosperity Party). Jednak pomimo zmieniających się ustrojów rządzący dostrzegają zarówno rzeczywisty, jak i propagandowy potencjał projektów dotyczących wykorzystania wody w Etiopii.

W licznych materiałach propagandowych okresu Hajle Syllasjego polityce dotyczącej wykorzystania wody w Etiopii prowadzonej przez cesarza nie poświęcono wiele uwagi. Materiały na ten temat są nadzwyczaj – i wydawałoby się, że

⁶ EPRDF – Ethiopia's People Revolutionary Democratic Front.

zaskakująco – skąpe. Poza przemówieniami Hajle Syllasjego z okazji otwarcia kolejnych tam zagadnienie to najczęściej omawiane było na łamach czasopisma „Ethiopia Observer”. To te właśnie materiały pozwalają na przedstawienie roli, jaką w etiopskiej polityce pełniła budowa tam i wykorzystanie potencjału rzek.

Wydawany od lat pięćdziesiątych do siedemdziesiątych w Etiopii i Wielkiej Brytanii anglojęzyczny periodyk „Ethiopia Observer”, który przedstawiał wizję wydarzeń zbieżną z oczekiwaniami cesarza, poza innymi osiągnięciami władcy i rządu etiopskiego, poświęcał też uwagę kwestiom związanym z gospodarką wodą. „Ethiopia Observer” do początku lat sześćdziesiątych ukazywał się (choć nie zawsze regularnie) jako miesięcznik, potem jako kwartalnik. W podtytule określony został jako „Czasopismo poświęcone niezależnym opiniom, ekonomii, historii i sztuce”⁷. We wstępie do pierwszego numeru, który ukazał się w grudniu 1956 r., misja czasopisma została określona jako chęć „odzwierciedlenia wszelkich aspektów etiopskiego renesansu” (Fekade Azeze 2005: 401). Początkowo wydawany był przez Sylvię i Richarda Pankhurstów, po śmierci Sylvii w 1960 r. wydawanie periodyku kontynuował jej syn – Richard. Zakres tematów, które pojawiały się na łamach czasopisma był szeroki – obejmował różnorakie kwestie historyczne, ekonomiczne, dotyczące edukacji, zdrowia, prawa, polityki wewnętrznej i zagranicznej, a także kultury i sztuki. „Ethiopia Observer” publikował między innymi plany rozwoju etiopskiej stolicy Addis Abeby, osiągnięcia etiopskich linii lotniczych, wspomnienia o partyzantach walczących w okresie włoskiej okupacji, tłumaczenia etiopskich kronik z gyyz na angielski, etiopską współczesną literaturę czy przemówienia polityków (np. wygłoszone na szczycie państw afrykańskich w 1963 r.). Wydawane były także numery specjalne poświęcone wybranym zagadnieniom, np. świeckiej sztuce etiopskiej (Pankhurst 1966) lub planowi pięcioletniemu (Ethiopia's First Five-year Plan 1959). Czasopismo było bogato ilustrowane, poza zdjęciami związanymi z opisywanymi wydarzeniami bądź projektami, także reprodukcjami sztuki etiopskiej. Jego zadaniem było ukazanie bogatego dorobku etiopskiej cywilizacji, wspaniałej przeszłości Cesarstwa oraz jego świetlanej przyszłości, ku której prowadził Etiopczyków cesarz Hajle Syllasje I. Ostatni numer czasopisma ukazał się w 1974 r. – roku upadku Cesarstwa (Fekade Azeze 2005: 402). „Ethiopia Observer” stanowi dziś świetne źródło informacji na temat zmian zachodzących w Etiopii w ostatnich kilkunastu latach panowania Hajle Syllasjego. Przede wszystkim jednak, publikowane teksty odzwierciedlają dążenia cesarza i bez wątpienia reprezentują metody i techniki propagandy tego okresu⁸.

⁷ „Journal of Independent Opinion, Economics, History and the Arts”.

⁸ Komplet numerów „Ethiopia Observer” dostępny jest w bibliotece Instytutu Studiów Etiopistycznych na Uniwersytecie w Addis Abebie. W Polsce większość numerów znajduje się w zasobach biblioteki Wydziału Geografii UW, ponadto część numerów w zbiorach biblioteki Katedry Języków i Kultur Afryki Wydziału Orientalistycznego UW.

2. Krótka historia tam w Etiopii

Budowa tam i zbiorników wodnych na terenie dzisiejszej Etiopii i Erytrei, czyli historycznego Cesarstwa Etiopskiego, sięga czasów najdawniejszych. Starożytne przykłady znaleźć można chociażby w dzisiejszym mieście Aksum na północy Etiopii, gdzie zachowały się spektakularne zabytki sięgające wielu wieków przed naszą erą, chociażby stele grobowe czy ruiny pałacu. W centrum miasta znajduje się też zbiornik nazywany dziś Mej Szum (May Shum) lub basenem królowej Saby. Jak przez wieki, tak i dzisiaj służy on mieszkańcom miasta do czerpania wody. Zdecydowanie jednak kontrola biegu rzek i wykorzystywanie siły wody zyskało na znaczeniu na przełomie XIX i XX w. Kiedy w okresie kolonialnym na początku XX w. Etiopia musiała sformalizować kwestię swoich granic poprzez zawarcie umów międzynarodowych, istotna stała się kontrola nad górnym biegiem i źródłami Nilu⁹. Dla Wielkiej Brytanii, której interesy rozciągały się wzdłuż biegu rzeki, znaczny udział wód płynących z etiopskich wyżyn w wylewach Nilu był sprawą ogromnej wagi, która nie mogła pozostać poza kontrolą mocarstwa. Stąd też na początku XX w., za panowania cesarza Menelika II (rządził w latach 1889–1913), Wielka Brytania podejmowała rozliczne wysiłki podpisania umów z Cesarstwem Etiopskim, na mocy których mogłaby kontrolować przepływ Abbaju – jednego z najważniejszych dopływów Nilu (Tadesse Kassa Woldetsadik 2014: 272n.; Marcus 1963). W 1902 r. po długich i zawiłych pertraktacjach w etiopskiej stolicy Addis Abebie Wielka Brytania podpisała z Etiopią „Traktat pomiędzy Etiopią i Zjednoczonym Królestwem dotyczący granic pomiędzy Sudanem, Etiopią i Erytreą” (Marcus 1963: 94), w którym odnoszono się też do prawa do wykorzystania wody w etiopskich rzekach: Nilu Błękitnym (Abbaju) i Baro Akobo (Sobat) oraz w jeziorze Tana. Wedle art. 3 tego traktatu Etiopia zobowiązała się nie podejmować żadnych działań, które wpłynęłyby na ograniczenia w przepływie wód w tych rzekach bez zgody władcy Wielkiej Brytanii i rządu Sudanu uzależnionego wówczas od Wielkiej Brytanii. W kolejnych latach cesarz Menelik podejmował kolejne negocjacje i wysiłki dyplomatyczne mające podważyć brzmienie tego artykułu (Tadesse Kassa Woldetsadik 2014: 277n, 281), do dziś jednak jest on przywoływany jako historyczna podstawa ograniczenia praw Etiopii do wód Nilu.

Trudno znaleźć informacje dotyczące początków budowy tam w nowożytnej Etiopii. Zainteresowanie badaczy, jak również obecnie obserwatorów wydarzeń politycznych, przyciąga przede wszystkim historia budowy tam na Nilu i – w kon-

⁹ Na temat polityki międzynarodowej prowadzonej przez Etiopię pod koniec XIX w.: Caulk 2002.

tekście historycznym – jeziorze Tana, z okolic którego wypływa Nil Błękitny¹⁰. Nowożytna historia etiopskich tam związana jest z podejmowanymi w latach dwudziestych XX w. wspomnianymi już zabiegami Wielkiej Brytanii o pozwolenie na wybudowanie tamy na tym właśnie jeziorze. Negocjacje między Wielką Brytanią i Etiopią toczyły się przez ponad dziesięć lat, ale pod koniec lat dwudziestych koncesja na budowę tamy została wstępnie przyznana spółce amerykańskiej, a nie Wielkiej Brytanii. Jednak, pomimo tej burzliwej historii, inwestycja nie została nigdy rozpoczęta (McCann 1981). Pierwsza etiopska tama, która miała dostarczać energię elektryczną, została wybudowana przez Włochów w 1939 r. w okresie włoskiej okupacji. Była ona niewielka i powstała na Akaki, w dorzeczu rzeki Auasz (Awash). Położona jest na południowy zachód od etiopskiej stolicy, Addis Abeby, a nazwano ją Aba Samuel, od imienia świętego opiekującego się pobliskim kościołem (Ethiopian Industry... 2014: 353). Zadaniem tej tamy, poza dostarczaniem energii elektrycznej, była regulacja wylewów rzeki. Mała hydroelektrownia zasilana spiętrzoną wodą z Akaki przestała działać w latach siedemdziesiątych, już po upadku Cesarstwa, a została ponownie uruchomiona w 2016 r. w wyniku kontraktu podpisanego z chińską firmą PowerChina Huadong Engineering Corporation (Hydro Review 2016). Natomiast najbardziej spektakularny projekt, który stał się jednym z symboli polityki Hajle Syllasjego zmierzającej do unowocześnienia Etiopii, powstał w 1960 r. Była to tama Koka wybudowana na rzece Auasz (Gascon 2010). W okresie Cesarstwa, czyli do rewolucji, która wybuchła w 1974 r., w Etiopii powstało jeszcze kilka tam – Dżefersa (Gefersa) na rzece Akaki w 1955 r., Auasz II na Auaszu w 1966 r., Legedadi na rzece Sendafa w 1967 r., już w latach siedemdziesiątych powstały Tis Issat na Abbaju, 25 km od źródeł rzeki wypływającej z jeziora Tana oraz tama na rzece Fyncza (Fincha) w okolicach jeziora Czomen (Chomen). Kolejne wybudowane zostały w Erytrei, dzisiaj będącej niepodległym państwem, ale od 1950 do 1993 r. wchodzącej w skład państwa etiopskiego.

Po upadku Cesarstwa znaczenie tam zmalało (pomimo propagandowo i politycznie istotnych deklaracji rządu i planów budowy kolejnych), by na przełomie XX i XXI w. odrodzić się z o wiele większą siłą. Z nastaniem nowego tysiącle-

¹⁰ W odróżnieniu od zainteresowania badaczy polityką dotyczącą ogólnie wykorzystania wody i siły rzek w Etiopii w XX w., na który to temat informacje są nadzwyczaj skąpe, literatura poświęcona zagadnieniu budowy tamy na Nilu jest obszerna, duże zainteresowanie badaczy budzi przede wszystkim obecna sytuacja polityczna i napięcia związane z budową tamy GERD (Great Ethiopian Renaissance Dam) (między innymi: Ahmad 2018; Asiedu 2018; Milas 2013; Wossenu Abteu, Shimelis Behailu Dessu 2018; Tadesse Kassa Woldetsadik 2013; Zeray, Rieu-Clarke, Cascão 2018), a także związana z tym historia kontaktów dyplomatycznych i brytyjskich zabiegów o uzyskanie koncesji na budowę tamy na jeziorze Tana (między innymi: McCann 1981; Tadesse Kassa Woldetsadik 2014).

cia w 2007 r.¹¹, Etiopia postanowiła zaznaczyć swoją potęgę. Poczynione w tym okresie plany przewidywały między innymi korzystanie z energii odnawialnej oraz nawadnianie terenów, które zostały przekształcone w wielkie obszary uprawne¹².

3. Hajle Syllasje i tamy – propaganda sukcesu

Cesarz Hajle Syllasje I przez długie lata rządów, także jako następca tronu i regent w okresie rządów cesarzowej Zeuditu (od 1916 do 1930 r.), wśród swoich głównych celów przedstawiał unowocześnienie i zmiany w państwie, które miały uczynić Etiopię silniejszą, a życie jej mieszkańców łatwiejszym. Modernizacja, wprowadzanie zachodnich wzorców i technologii były w Etiopii zarówno szeroko dyskutowane, jak i wykorzystywane w cesarskiej propagandzie. Wśród najchętniej podejmowanych tematów znajdowały się kwestie rozwoju szkolnictwa i edukacji, zmian w rolnictwie oraz polityki międzynarodowej. Gospodarowanie naturalnymi zasobami Etiopii, wśród których potencjał wód i rzek był ogromnie istotny, było ważne zarówno w rzeczywistej polityce cesarza, jak i w sferze propagandowej. Pod względem budowy tam działania Etiopii wpisywały się w ówczesne trendy polityki przywódców afrykańskich. Najbardziej znanymi przykładami takich przedsięwzięć w Afryce w latach sześćdziesiątych jest bez wątpienia Wielka Tama Asuańska w Egipcie, która powstała za prezydentury Gamala Abdela Namera i zapora Akosombo na Wolcie – projekt będący rezultatem działań ghańskiego prezydenta Kwame Nkrumaha. Obie te budowle miały ogromne znaczenie symboliczne – Naser pragnął, by zapora na Nilu nawiązywała rozmachem do spektakularnych budowli starożytnego Egiptu dowodząc ciągłości potęgi tego państwa (Joesten 1960), Nkrumah – poza względami praktycznymi – postrzegał budowę tamy na Wolcie jako symbol niezależności nowo utworzonego państwa (Noer 1984). Takie polityczne postrzeganie i wykorzystanie zapór wodnych trwa do dzisiaj. Również powstające później, także poza Afryką, spektakularne zapory i zbiorniki wodne miały i mają stanowić swoisty dowód ogromnych możliwości państwa, które je wzniosło i tym samym zapanowało nad żywiołem wody. Tak jest w przypadku wybudowanych w latach dziewięćdziesiątych Tamy Atatürka w Turcji czy Tamy Trzech Przełomów w Chinach. Obecnie budowana w Demokratycznej Republice Konga Grand Inga, która ma być największą elektrownią wodną na świecie, jak i wspomniana już etiopska tama GERD dowodzą, że pomimo dyskusji nad

¹¹ Kalendarz etiopski jest przesunięty o 7/8 lat w stosunku do kalendarza gregoriańskiego, dlatego nowe milenium świętowano w Etiopii we wrześniu 2007 r.

¹² Na temat planów poczynionych na początku XXI w. zob. między innymi: The Federal Democratic Republic of Ethiopia... 2001.

zasadnością tworzenia tak wielkich konstrukcji i ich konfliktogenną rolę, zarówno ekonomiczne, jak i propagandowe korzyści są decydujące dla tych, którzy te korzyści czerpią.

W Etiopii za Hajle Syllasjego gospodarowanie zasobami wodnymi zostało uwzględnione jako jeden z zainicjowanych w połowie lat czterdziestych programów wchodzących w skład dziesięcioletniego planu rządu etiopskiego, we współpracy z ekspertami z ONZ oraz jednostkami operacyjnymi USA (US Operation Missions). Programy te zbiorczo nosiły nazwę Point Four. W połowie lat pięćdziesiątych rozpoczęto opracowywanie planu pięcioletniego, który miał być realizowany w latach 1957–1961. Punkt pierwszy wśród „głównych celów i dalekosiężnych perspektyw” tego planu głosił: „Stopień ekonomicznego rozwoju powinien zostać przyśpieszony przez lepsze wykorzystanie zasobów naturalnych w rolnictwie, przemyśle wydobywczym, leśnictwie, zasobach wodnych, etc., a także przez lepsze wykorzystanie innych pomocnych czynników, które mogą przyśpieszyć rozwój” (Ethiopia First Five Year Plan 1959: 113).

W etiopskich wydawnictwach z okresu Hajle Syllasjego wielokrotnie pojawiają się informacje na temat tam i zbiorników umożliwiających wykorzystanie rzek do nawadniania suchych obszarów oraz jako dostarczyciela energii. Sylvia Pankhurst przytacza słowa władcy, który miał określić Etiopię jako wieżę ciśnienia („water tower”) Afryki (Pankhurst 1959: 238). Nie należy jednak zapominać, że plany etiopskiego cesarza zmierzające do przekształcenia państwa były bardzo szeroko zakrojone. Trudno byłoby znaleźć taki obszar działalności państwa, który nie byłby poddany działaniom zmierzającym do porządkowania i unowocześniania. Tak więc kwestia wykorzystania i uregulowania etiopskich zasobów wodnych bez wątpienia wpisywała się w cesarskie plany, jednak jako jeden z wielu obszarów, które zgodnie z zamysłem władcy należało dostosować do funkcjonowania zmieniającego się świata, nie rozwijał się tak szybko i skutecznie, jak można by tego oczekiwać. Hajle Syllasje bez wątpienia jednak rozpoczął działania wpisujące się w nowoczesną światową politykę wobec zasobów wodnych, a realizacja projektów postępowała tak szybko, jak pozwalały na to ówczesne środki i możliwości. Istotne jest, że działania te zostały zainicjowane w sposób przemyślany, a efekty tej działalności wykorzystywane były w propagandzie sukcesu Hajle Syllasjego. Stosunkowo wstrzemięźliwe realizowanie planów budowy tam w okresie rządów Hajle Syllasjego można też tłumaczyć niechęcią cesarza do przekazania innym państwom prawa do kontroli nad strategicznymi zasobami etiopskimi. Zainteresowanie rządu USA dorzeczem Nilu było wyraźnie widoczne, a Etiopii nie stać było na pokrycie budowy z własnych środków. Właśnie niechęcią do utraty kontroli nad wodą, tłumaczony jest brak udzielenia zgody Brytyjczykom na budowę tamy na jeziorze Tana w latach dwudziestych, a później niedopuszczenie do rozpoczęcia budowy przez Amerykanów (Tadesse Kassa Woldetsadik 2014).

Wyraźnie propagandowy wydźwięk działalności cesarskiego rządu odnośnie gospodarki wodnej widać chociażby przy okazji powstawania tam w Erytrei, gdzie silne były ruchy dążące do uzyskania niepodległości¹³. Cesarz wykorzystywał informacje na temat budowy tam do propagowania wizji zapewnienia lepszego jutra mieszkańcom Erytrei. Tamy powstały wówczas we wsi Zula nad zatoką Zula, niedaleko Massauy (tama Arkiko), a także nad rzeką Gibdo niedaleko portu Assab, wszystkie położone nad Morzem Czerwonym. Jak można było przeczytać w cytowanym już „Ethiopia Observer”: „Tama Zula i system irygacji jest jednym z wielkich projektów, jakie Cesarz Hajle Syllasje zapoczątkował dla rozwoju możliwości wykorzystania etiopskich zasobów. Lud Erytrei odniesie ogromną korzyść z tego projektu, który przekształci dziesięć tysięcy hektarów w bogatą rolę, ziemię uprawną dla ośmiu tysięcy osób” (Pankhurst 1959: 238). Artykuł przedstawia nie tylko kwestie związane z gospodarką wodną na tym terenie, ale też porusza jedne z najważniejszych podówczas dla cesarza kwestii politycznych – wyraźnie podkreśla historyczną ciągłość przynależności erytrejskich ziem do Cesarstwa oraz poparcie, jakim w Erytrei cieszy się władca. Przytacza przykład odpowiedzialnego za budowę tamy w Zuli dedżazmacza Abrehy Tesemmy, który (jak i jego ojciec, *ras* Tesemma Asberom) pomimo swego wcześniejszego zaangażowania w działalność wymierzoną przeciwko przyłączeniu Erytrei do Etiopii, docenił działalność cesarza i zrozumiał, że wierność władcy zapewnia świetlaną przyszłość Erytrei. *Dedżazmacz* Abreha w rozmowie z Sylvią Pankhurst „wypowiadał się jako wielki entuzjasta projektu i żarliwy zwolennik Cesarza Hajle Syllasjego, swojego dobroczyńcy, po wielokroć powtarzając: »To cudowny człowiek! Nie ma nikogo takiego jak on. Wszyscy jesteśmy jego dziećmi. Dostrzega wszystko, co dotyczy wielkiego dzieła, które rozpoczął, zastanawia się nad wszystkim, rozważa szczegóły. Nie ma granic jego aktywności, wstaje wcześniej, idzie do kościoła, wypełnia zadania, odwiedza szkoły, szpitale, wszystko! Modlimy się by żył długo dla dobra swojego kraju!«” (Pankhurst 1959: 240n.).

Jednym z ważniejszych przedsięwzięć inżynierskich, a także elementów propagandy sukcesu Hajle Syllasje I, była tama, która w 1960 r. powstała w miasteczku Koka i od niego otrzymała nazwę. Tama ta była przedstawiana jako „pierwszy ze zrealizowanych ważnych projektów Cesarza Hajle Syllasjego, które mają dostarczać

¹³ Tereny dzisiejszej Erytrei wraz z północnymi obszarami Etiopii są kolebką etiopskiej cywilizacji, tam ok. II w. p.n.e. narodziła się etiopska państwowość. O cesarski tron rządzący terenami północy przez setki lat rywalizowali z arystokracją władającą innymi ziemiami Cesarstwa. Z końcem XIX w. północne ziemie (za cichym przyzwoleniem władców etiopskich) zostały podporządkowane Włochom jako kolonia, której nadano nazwę Erytrea. Po pokonaniu Włochów przez wojska brytyjskie w trakcie II wojny światowej, co w 1941 r. zakończyło włoską okupację Etiopii i funkcjonowanie Erytrei jako kolonii, Cesarstwo Etiopskie pod rządami Hajle Syllasje I ubiegało się o włączenie Erytrei do Etiopii. W 1950 r. Erytrea weszła w skład federacji z Etiopią, w 1960 r. stała się jej integralną częścią. W 1993 r., po nieustających staraniach o niepodległość, w tym także działalności zbrojnej, Erytrea uzyskała niepodległość.

energię wodną i nawadniać tereny, a które są wizją Cesarza i które zamierza zrealizować w nadchodzących latach...” (The Bounty of the Awash 1960: 246). Koka była jednym ze zrealizowanych zamierzeń planu pięcioletniego, o czym z dumą wspominał cesarz w przemówieniu z okazji otwarcia tamy. W tym samym przemówieniu Hajle Syllasje podkreślał, że Koka to jedynie pierwszy element z szeroko zakrojonych planów dotyczących nie tylko rzeki Auasz, na której wybudowano tamę, ale także innych rzek: Abbaju, Uebi Szebeli (Webi Shebelli), Akobo, Dinder, Tekezie (Takazee), Mareb i innych. Wszystkie one miały służyć „dobrobytowi naszych ukochanych poddanych” (Address of Emperor... 1960). Ta sama tama zapisała się też czarnymi zgłoskami na kartach etiopskiej historii. Zmieniona gospodarka wodna spowodowana systemem nawadniania, w tym mniejsze wylewy Auaszu będące skutkiem powstania tamy Koka, miały wpływ na pojawienie się głodu, który nawiedził te okolice pod koniec panowania Hajle Syllasjego i przyczyniły się do złej prasy cesarza na świecie, a w pewnym stopniu także do upadku Cesarstwa (Kloos 1982: 21).

Rola tam w dostarczaniu Etiopczykom prądu i oświetlenia podkreślana jest w przemówieniach cesarza z okazji położenia kamienia węgielnego, a potem inauguracji działania tam Koka i Auasz II oraz tamy Ginda w Erytrei w 1967 r. (Selected Speeches... 1967: 576–590). Plany Hajle Syllasjego odnośnie budowy i wykorzystania tam były jednak znacznie bardziej ambitne, a dużej części z nich nie udało się zrealizować. W 1954 r., za prezydentury Dwighta Eisenhowera, cesarz złożył pierwszą wizytę w Stanach Zjednoczonych (Vestal 2003). Wizyta ta, znacząca pod wieloma względami, pozwoliła etiopskiemu władcy podziwiać jedną z największych tam na świecie. 18 czerwca Hajle Syllasje podczas lotu z Kalifornii do Oklahomy polecił pilotowi, żeby ten przez dwadzieścia minut krążył nad Wielkim Kanionem i tamą Hoovera, po to by cesarz mógł ją odpowiednio podziwiać (Vestal 2003: 138). Wydaje się, że pod względem wykorzystania potencjału wód interesy cesarza i rządu Stanów Zjednoczonych były w tym okresie zbieżne, a ponadto miały już swoją historię. W 1959 r. w konsekwencji zainteresowania Stanów Zjednoczonych etiopskim dopływem Nilu i budową tamy na jeziorze Tana, które miało miejsce w latach dwudziestych XX w., rozpoczęte zostały dalsze prace badawcze prowadzone przez amerykańskich uczonych. Nie bez znaczenia jest, że na przełomie 1959 i 1960 r. Egipt rozpoczął we współpracy ze Związkiem Radzieckim budowę Wielkiej Tamy Asuańskiej. W Etiopii pomiędzy rokiem 1958 a 1964 Amerykańskie Biuro Rekultywacji (US Bureau of Reclamation) przeprowadziło badania na terenie, przez który przepływa Nil Błękitny (US Bureau of Reclamation 1958). W czerwcu 1956 r. rząd etiopski i przedstawiciele programów Point Four podpisali porozumienie dotyczące badań w dolinie Abbaju (Multi-Purpose Blue Nile River Basin Investigation Agreement), które miało dawać podstawę do prowadzenia badań w celu określenia korzyści, jakie można odnieść dzięki uprawie ziem i wykorzystaniu wody w dorzeczu Nilu Błękitnego. Wówczas również w Ministerstwie Prac Publicznych

powstał Departament do spraw Badań i Zasobów Wodnych. Amerykańscy badacze przybyli do Etiopii w marcu 1958 r. i wówczas rozpoczęły się prace, które obejmowały rekonesans lotniczy, poszukiwania najlepszych miejsc, w których można rozmieścić aparaturę pomiarową, a także badania nad geologią i możliwościami usytuowania tamy (The Blue Nile 1959: 21). Potencjał Etiopii, a w szczególności dorzecza Nilu, w odniesieniu do możliwości wykorzystania zasobów wodnych, został podówczas określony jako ogromny, chociaż wymagający dużych nakładów, dzięki którym można rozwiązać takie problemy jak duże zamulenie rzek, a także znaczne oddalenie obszarów najlepiej nadających się pod budowę elektrowni od większych skupisk ludzkich (Howell, Lock, Cobb 1988: 77). Pomiędzy 1958 a 1963 rokiem w oparciu o sporządzony wówczas amerykański raport, powstał plan wybudowania około trzydziestu tam na Nilu Błękitnym (Howell, Lock, Cobb 1988: 78). Miały one służyć nawodnieniu 434 tysięcy hektarów, a pożyczki miał udzielić Afrykański Bank Rozwoju (Warner 2011: 60). Działania te jednak nie zakończyły się budową planowanych tam ani elektrowni, wskazywały jednak na silne związki Etiopii ze Stanami Zjednoczonymi w okresie zimnej wojny. Tym bardziej istotne, że Hajle Syllasje w trakcie swojego długiego panowania stale przykładął wagę do tego, by jego kraj nie był politycznie ani ekonomicznie uzależniony od jednego mocarstwa. Dbał o utrzymywanie współpracy i przyjaznych relacji ze wszystkimi siłami na ówczesnej geopolitycznej mapie świata. Wyraźnie widać jednak, że w kwestii tak istotnej jak gospodarowanie wodą, najważniejszym (jeżeli nie jedynym) partnerem Etiopii były Stany Zjednoczone.

Do końca swojego panowania Cesarz nie rezygnował z szeroko zakrojonych planów dotyczących gospodarki wodnej. Już w schyłkowym okresie swojego panowania, w 1971 r., powołał Narodową Komisję Zasobów Wodnych (National Water Resources Commission) (Warner 2011: 60). To wówczas powstała hydroelektrownia Tis Issat, a budowa kolejnej – na rzece Fyncza (Fincha), która jest dopływem Abbaju, w okolicach jeziora Czomen (Chomen), zakończona została już po upadku Cesarstwa (Howell, Lock, Cobb 1988: 78).

4. Post scriptum, czyli woda po upadku Cesarstwa

Z upadkiem Cesarstwa idea wykorzystywania i regulowania rzek nie upadła. Mengystu Hajle Marjam, przywódca Dergu, który sprawował władzę w Etiopii od 1974 do 1991 r., już w początkowych latach swojej działalności określił plany wykorzystania siły rzek. W 1977 r. ogłosił projekt dotyczący Abbaju i rzeki Sobat. W 1981 r. Etiopia przedstawiła plan dziesięcioletni, który ponownie uwzględniał irygację na wielkich terenach wokół Abbaju i Baro Akobo, a także budowę kolejnych tam (Howell, Lock, Cobb 1988: 78). Znaczna większość tych projektów

pozostała jednak jedynie w sferze planowania. Plany czyniono jednak do końca funkcjonowania reżimu. W 1990 r., w okresie, kiedy władza Dergu w oczywisty sposób chyliła się ku upadkowi, został stworzony „Preliminary Water Resource Development Master Plan”.

Po upadku Dergu i objęciu władzy przez Melesa Zenawiego ponownie kwestie wody pojawiły się w etiopskich planach, tym razem jednak zakończonych spektakularnymi osiągnięciami inżynieryjnymi. W 2001 r. etiopskie Ministerstwo Zasobów Wodnych opublikowało dokument „Strategia etiopskiego sektora wodnego” (The Federal Democratic Republic of Ethiopia 2001). Zgodnie z tym dokumentem celem polityki rządu zarządzania wodą jest „wzmocnienie i wspieranie wszelkich narodowych wysiłków zmierzających do wydajnego, sprawiedliwego i optymalnego wykorzystania dostępnych zasobów wodnych w Etiopii dla osiągnięcia znacznego socjoekonomicznego zrównoważonego rozwoju” (The Federal Democratic Republic of Ethiopia 2001: 1), przy czym podkreślane jest wielokrotnie, że najważniejszym celem strategii jest przełożenie zasad podjętej polityki na działanie. Dokument podkreśla potrzebę prowadzenia badań różnego rodzaju, zarówno dotyczących wód powierzchniowych, jak i głębinowych, ale także potrzebę systematycznego zbierania informacji hydro-meteorologicznych, uznając tym samym, że hydrologiczna sytuacja w Etiopii nie jest w pełni rozpoznana. Ponadto, strategia dotycząca zasobów wodnych w Etiopii zakładała także stworzenie transportu wodnego, zarówno pasażerskiego, jak i towarowego, promocję rybołówstwa oraz wykorzystania zbiorników wodnych w celach turystycznych i rekreacyjnych (The Federal Democratic Republic of Ethiopia... 2001: 4–5). Co ciekawe, wśród wielu planów dotyczących zarządzania etiopskimi zasobami wodnymi, zgodnie z duchem czasów uwzględniono też kwestię równości płci. W wielu punktach podkreślona została potrzeba konsultowania projektów i prowadzonych badań z kobietami, a także udziału kobiet w zarządzaniu zasobami wodnymi. W punkcie czwartym „Strategia dotycząca wody” jeden z podpunktów (4.1.8) poświęcony jest integracji płci i głosi, że podjęte zostaną działania mające na celu: „zabezpieczenie integracji płci we wszelkich aspektach planowania, rozwoju i zarządzania zasobami wodnymi” (The Federal Democratic Republic of Ethiopia, Ministry of Water Resources 2001: 10). Te plany rządu etiopskiego, który na przełomie XX i XXI w. rozpoczął wielki projekt stworzenia nowej Etiopii, sukcesywnie wprowadzane są w życie poprzez realizację spektakularnych projektów tam, przede wszystkim na rzece Omo i tamy GERD. Wszystkie te projekty jednak, poza potencjałem nawadniania terenów uprawnych i produkcji energii odnawialnej mają też ogromny potencjał konfliktogenny, zarówno w skali lokalnej, jak i skali makro¹⁴. Zagadnienia te wykraczają jednak poza ramy niniejszego artykułu.

¹⁴ Zdaniem piszącej te słowa, tocząca się obecnie wojna w Tygraj, w północnej Etiopii, jest między innymi skutkiem walki o korzyści ekonomiczne pozyskiwane dzięki stworzeniu ogromnych

5. Podsumowanie

Dzisiaj nie ulega wątpliwości, że woda jest najbardziej cennym dobrem, w oczywisty sposób niezbędnym do życia, a jej zasoby są zagrożone. Są to więc także zasoby, o dostęp do których już teraz toczą się konflikty, zarówno polityczne, jak i zbrojne, a duże jest prawdopodobieństwo, że wraz z coraz trudniejszym dostępem do słodkiej wody, konflikty te będą coraz częstsze i decydujące o układzie sił na świecie. Cesarz Hajle Syllasje świadomy był zarówno możliwości, jakie kryła w sobie niewykorzystywana energia rzek płynących przez Etiopię, jak i możliwości lepszego wykorzystania wody w rolnictwie. Jego wstrzeźliwość w udzielaniu koncesji na budowę tam świadczyć także może o świadomości konfliktogennego znaczenia tych przedsięwzięć. Ponadto, jako polityk ogromnie wyczulony na znaczenie propagandy oraz symboliki siły i władzy dla realizowanych przez siebie celów politycznych, doceniał jak pod tym względem mogą być wykorzystywane spektakularne konstrukcje budowlane, jakimi są tamy i sztuczne zbiorniki wodne. Wydaje się jednak, że wśród wielu innych działań, tamy i gospodarka wodna nigdy nie stały się priorytetem działalności cesarza, były zaledwie jednym z wielu elementów, który miał składać się na obraz potęgi państwa i jego władcy. Może to dziwić, skoro wśród największych problemów przez wieki nękających Etiopię były klęski głodu pojawiające się regularnie i wynikające właśnie z problemów z wodą – suszą lub zbyt obfitymi deszczami. Jedna z takich spektakularnych klęsk głodu, której rezultaty zostały sfilmowane przez reportera BBC Jonathana Dimbleby w 1973 r., przyczyniła się do zaostrenia niezadowolenia społecznego, kompromitacji cesarza na arenie międzynarodowej i ostatecznie wybuchu rewolucji w 1974 r.

Wszelkie działania zmierzające do poprawy funkcjonowania państwa i podniesienia poziomu życia jego mieszkańców inicjowane przez cesarza Hajle Syllasje I były w Etiopii przedstawiane w wielu publikacjach – zarówno książkowych, jak i w prasie. Wiele z tych publikacji uznać można za materiały propagandowe i jest to bogaty materiał, który służyć może analizie pod względem tego, jaki chciano stworzyć obraz władcy, jego poddanych i całego państwa. Hajle Syllasje wykorzystywał wszelkie okazje, które pozwalały promować wizerunek swój i Etiopii. W materiałach tych problematyka dotycząca zasobów odnawialnych jest obecna, jednak biorąc pod uwagę rzeczywiste znaczenie gospodarki wodą, uznać można, że stosunkowo niewiele miejsca poświęcono w nich budowie tam i zbiorników wodnych. Na tej podstawie można wysnuć wnioski, że mimo iż bez wątpienia cesarz podejmował od początku swojego zaangażowania we władanie Etiopią działania

przedsiębiorstw produkcyjnych, przede wszystkim wielkoobszarowych monokultur uprawy cukru i bawełny, które funkcjonują dzięki tamom na rzece Omo.

dotyczące etiopskich zasobów wodnych i był świadomy ich znaczenia, to działania te nie były przez cesarza postrzegane jako najważniejsze, tak jak chociażby uporządkowanie systemu prawnego, edukacja, budowa nowoczesnych ośrodków miejskich, przede wszystkim Addis Abeby, czy rozwój komunikacji. Niemniej jednak istotne jest, że nowożytna historia budowy tam nie rozpoczęła się w Etiopii wraz ze spektakularnymi projektami przełomu XX i XXI w. na rzece Omo i Nilu Błękitnym, lecz sięga głębiej w przeszłość. Bez wątplenia stwierdzić można, że budowa tam i zbiorników wodnych z całą świadomością wykorzystana została jako jeden z elementów w wielkim dziele propagandy sukcesu cesarza Hajle Syllasje I, a dzisiaj, kiedy rusza eksploatacja Wielkiej Etiopskiej Tamy Renesansowej na Nilu Błękitnym, propagandowe dzieło cesarza kontynuowane jest przez etiopski rząd.

Bibliografia

- „Address of Emperor Haile Sellassie when inaugurating Koka Dam”. 1960. *Ethiopia Observer* 4, 8, 247–248.
- Ahmad, Intikhab. 2018. „The new hydro-political situation in Africa”. *World Affairs: The Journal of International Issues* 22, 4, 60–75.
- Asiedu, Michael. 2018. „The Grand Ethiopian Renaissance Dam (GERD): Ethiopia, Egypt and Sudan push for cooperation”. *Global Political Trends Center* 15, 1–6.
- Belete Belachew Yihun. 2014. „Battle over the Nile: The diplomatic engagement between Ethiopia and Egypt 1956-1991”. *Journal of Ethiopian Studies* 8, 1&2, 73–100.
- „[The] Blue Nile”. 1959. *Ethiopia Observer* 3, 1, 20–21.
- „[The] Bounty of the Awash”. 1960. *Ethiopia Observer* 4, 8, 246.
- Caulk, Richard. 2002. „Between the jaws of hyenas”: *A diplomatic history of Ethiopia (1876–1896)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- „Charissimo in Christo filio Zarajacob Regni Aethiopiae illustri salutem”. 2005. *Lettere Tra I Pontefici Romani E I Principi Etiopici (Secc. XII–XX). Verrioni E Integrazioni*, red. Osvaldo Raineri. Città del Vaticano, 36.
- Davis, Mary. 2010. „Pankhurst, Estelle Sylvia”, w: Alessandro Bausi, Sigbert Uhlig et al. (red.), *Encyclopaedia Aethiopica*, tom 4. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 109–111.
- Dębowska, Magdalena. 2019. „Dolina Omo u progu społecznych i ekologicznych przemian”. *Afryka* 49, 1–18.
- „Ethiopian Industry from 1941”. 2014. w: Alessandro Bausi et al. (red.), *Encyclopaedia Aethiopica*, tom 5. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 351–354.
- „Ethiopia’s First Five-year Plan”. 1959. *Ethiopia Observer* 3, 4, 106–135.
- [The] Federal Democratic Republic of Ethiopia, Ministry of Water Resources. 2001. *Ethiopian Water Sector Strategy*. dostępne na: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/eth165069.pdf>, dostęp z dnia 5 października 2021.
- Fekade Azeze. 2005. „Ethiopia Observer”, w: Sigbert Uhlig et al. (red.), *Encyclopaedia Aethiopica*, tom 2. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 401–402.

- Gascon, Alain. 2010. „Qoqa”, w: Alessandro Bausi, Sigbert Uhlig et al. (red.), *Encyclopaedia Aethiopica*, tom 4. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 299–230.
- Howell, Paul; Michael Lock; Stephen Cobb (red.). 1988. *The Jonglei Canal: Impact and opportunity*. New York: Cambridge University Press.
- Hydro Rewiew. 2016. dostępne na: <https://www.hydroreview.com/2016/12/15/6-6-mw-aba-samuel-hydropower-plant-returned-to-ethiopia-following-completion-of-work-by-chinese/#gref>, dostęp z dnia 7 grudnia 2020.
- International Crisis Group. 2021. *Containing the Volatile Sudan-Ethiopia border dispute*. Brussels: International Crisis Group.
- Joesten, Joachim. 1960. „Nasser’s daring dream: The Aswan High Dam”. *The World Today* 16, 2, 55–63.
- Kliot, Nurit. 1994. *Water Resources and Conflict in the Middle East*. New York: Routledge.
- Kloos, Helmut. 1982. „Development, drought, and famine in the Awash Valley of Ethiopia”. *African Studies Review* 25, 4, 21–48.
- Krebs, Verena. 2019. „Crusading threads? Ethiopian-Egyptian relations in the 1440s”, w: Benjamin Weber (red.), *Croisades en Afrique: Les expéditions occidentales à destination du continent africain, XIIIe – XVIe siècles*. Toulouse: Presses universitaires du Midi Méridiennes.
- Marcus, Harold G. 1963. „Ethio-British negotiations concerning the western border with Sudan, 1896-1902”. *The Journal of African History* 4,1, 81–94.
- McCann, James. 1981. „Ethiopia, Britain, and negotiations for the lake Tana Dam, 1922–1935”. *The International Journal of African Historical Studies* 14, 4, 667–699.
- Mekonnen Ermias. 2019. „Surface water and groundwater resources of Rift Valley Lakes Basin of Ethiopia: A review of potentials, challenges and future development perspectives”. *International Journal of Recent Development in Engineering and Technology* 8, 6, 4–10.
- Milas, Seifulazis. 2013. *Sharing the Nile. Egypt, Ethiopia and geo-politics of water*. London: Pluto Press.
- Müller-Mahn, Detlef; Million Gebreyes. 2019. „Controversial connections: The water-energy-food nexus in the Blue Nile basin in Ethiopia”. *Land* 8, 135, 1–20.
- Noer, Thomas J. 1984. „The new frontier and African neutralism: Kennedy, Nkrumah, and the Volta River Project”. *Diplomatic History* 8, 1, 61–79.
- Pankhurst, Richard. 1966. „Some notes for a history of Ethiopian secular art”. *Ethiopia Observer* 10, 1, 5–80.
- Pankhurst, Richard and Rita. 2013. *Ethiopian reminiscences: Early days*. Los Angeles: Tsehai Publishers.
- Pankhurst, Sylvia. 1959. „Zula Dam – Its geographical and historical background”. *Ethiopia Observer* 3, 8, 238–242.
- Rubinkowska-Anioł, Hanna. 2018. „Ethiopian Renaissance or how to turn dysfunctional into functional”. *Politeja* 5, 56, 109–121.
- Selected speeches of His Imperial Majesty Haile Selassie First 1918 to 1967*. 1967. Addis Ababa: The Imperial Ethiopian Ministry of Information.
- Smidt, Wolbert. 2007. „Nile”. w: Sigbert Uhlig et al. (red.), *Encyclopaedia Aethiopica*, tom 3. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1177–1181.

- Tadesse Kassa Woldetsadik. 2013. *International watercourses law in the Nile River Basin. Three states at a crossroads*. London: Routledge.
- Tadesse Kassa Woldetsadik. 2014. „Anglo-Ethiopian Treaty on the Nile and Tana Dam concessions: A script in legal history of Ethiopia’s diplomatic confront (1900–1956)”. *Mizan Law Review* 8, 2, 271–298.
- US Bureau of Reclamation. 1958. *Studies of the Abay River water resources*. Denver: US Bureau of Reclamation.
- Verhoeven, Harry. 2013. „The politics of African energy development: Ethiopia’s hydro-agricultural state-building strategy and clashing paradigms of water security”. *Philosophical Transactions: Mathematical, Physical and Engineering Sciences* 371, 2002, 1–16.
- Verhoeven, Harry. 2015. *Water, civilisation and power in Sudan. The political economy of military-Islamist state building*. New York: Cambridge University Press.
- Vestal, Theodore M. 2003. „Emperor Haile Selassie’s First state visit to the United States in 1954: The Oklahoma interlude”. *International Journal of Ethiopian Studies* 1, 1, 133–152.
- Warner, Jeroen. 2011. *Flood planning: The politics of water security*. London: I.B. Tauris.
- Wossenu Abtew; Shimelis Behailu Dessu. 2018. *The Grand Ethiopian Renaissance Dam on the Blue Nile*. New York: Springer.
- Zeray, Yihdego; Alister Rieu-Clarke; Anna Elisa Cascão (red.). 2018. *The Grand Ethiopian Renaissance Dam and the Nile Basin. Implications for transboundary water cooperation*. London: Routledge.